

та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі – 1999. – № 2 – С. 221-238. 17. «Wernhoff v. Germany»: European Court of Human Rights Portal [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Європейського суду з прав людини. – Режим доступу: <http://echr.coe.int>

Надійшла до редакції 16.09.2008 р.

УДК 341.231.14

В.М. Сорокун, здобувач
при кафедрі міжнародного права
та державного права зарубіжних країн
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

РОЗВИТОК ПРАВА НА СВОБОДУ СОВІСТІ Й ВІРОСПОВІДАННЯ В УНІВЕРСАЛЬНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ З ЧАСІВ ПРИЙНЯТТЯ ЗАГАЛЬНОЇ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р., стала першим об'ємним міжнародним каталогом фундаментальних прав і свобод людини [10, с. 621], в якому свободу совісті й віросповідання було визнано за кожною особою незалежно від раси, національного походження або міжнародного статусу країни, в якій вона мешкає. Норми Декларації є звичаєво-правовими, а з її ухваленням вони отримали подальший розвиток в чисельних

документах з прав людини в універсальному й регіональному міжнародному праві. На жаль, ще й дотепер міжнародно-правові стандарти права людини на свободу совісті й віросповідання, запроваджені Декларацією, практично залишаються невивченими у вітчизняній науці міжнародного права. Проблема захисту цього права сьогодні гостро стоїть перед Українською державою, що стала на шлях розбудови сучасного демократичного й плюралістичного суспільства. Адже украї-

нське законодавство визнає примат міжнародного права, а його норми мають відповідати визначним міжнародно-правовим стандартам.

У науці міжнародного права Заходу дослідження цієї наукової проблеми ведуться вже давно. Серед дослідників, які займаються її вивченням, можна назвати Б. Діксона [8], К. Іванз [10], М. Іванза [11], Н. Лернера [13, 14] та ін. Поодинокі переклади деяких наукових праць названих та інших правників українською й російською мовами з'явилися лише нещодавно [3-5]. Необхідність у спеціальному дослідженні означеного питання в українській доктрині міжнародного права і періодичні спроби перегляду чинного законодавства про свободу совісті й віросповідання, що мають місце в діяльності українського парламенту, зумовлюють актуальність і новизну даної статті. Її автор уже присвятив окрему публікацію вивченню загальноправової природи мінімальних стандартів права на свободу совісті в універсальному міжнародному праві на прикладі численних інструментів ООН [6]. У цій статті досліджуються міжнародно-правові стандарти права на свободу совісті й віросповідання в головних інструментах ООН щодо захисту прав людини: Загальній декларації прав людини [1], Міжнародному пакті про гро-

мадянські та політичні права (1966 р.) [2] та Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості й дискримінації на підставах релігії або переконань (1981 р.) [17, с. 368-371].

Право на свободу совісті й віросповідання вперше було визнано ст. 18 Загальної декларації: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів» [1]. Цю статтю слід розглядати поряд зі ст. 2, яка надає всі права та свободи, передбачені цією Декларацією, кожній особі без різниці в релігії, і ст. 7, яка декларує рівність перед законом усіх разом з правом на рівний захист від будь-якої дискримінації або підбурювання до неї. Смысл ст. 29, ч. 2, яка передбачає обмеження на користування правами та свободами, також відповідає ст. 18: дозволяються лише обмеження, встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав та свобод інших і забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві. Принцип недискримі-

нації за ознаками релігії також закріплено в ст. 16, яка проголошує право на шлюб. Таким чином, Загальна декларація прав людини задекларувала сучасний політичний принцип поваги до релігійного вибору людини: уряди мають захищати релігійні погляди особи, а не нав'язувати громадянам релігійну одноманітність. Проте Декларація не зробила багато чого для забезпечення викладених у ній прав: у формі резолюції Генеральної Асамблеї цей документ було позбавлено зобов'язуючої сили на членів ООН [10, с. 622], що й спонукало міжнародну спільноту шукати більш конкретних шляхів захисту прав та свобод індивіда [11, с. 192].

У 1956 р. Підкомісія по запобіганню дискримінації й захисту меншин призначила А. Крішнасвамі Спеціальним доповідачем з вивчення проблеми дискримінації в царині релігійних прав. Його звіт «Дослідження випадків дискримінації у справі релігійних прав та обрядів» [12] було передано на розгляд Підкомісії в 1960 р. Найважливішим результатом цієї його роботи було ретельне вивчення стану реалізації релігійних прав за доповідями 82 країн, перше юридичне тлумачення права на свободу совісті, передбачене ст. 18 Загальної декларації, і Подання, що містило перелік 16 основних правил ефективного за-

безпечення цього права. На підставі останнього Підкомісія ухвалила власний «Проект Принципів щодо свободи й недискримінації у справі релігійних прав та свобод» і передала його на розгляд Комісії з прав людини [12]. Результати звіту, зробленого Спеціальним доповідачем, було взято за основу проектів конвенції й декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості й дискримінації на підставах релігії або переконань.

У своїй доповіді А. Крішнасвамі проаналізував право на свободу думки, совісті й релігії, дослідив принцип заборони дискримінації, детально вивчив юридичну проблему питань прозелітизму та зміни релігійних переконань, складовники права зовнішнього відправлення культу, а також припустимі його обмеження. Він наголосив на колективному аспекті релігійних прав, який реалізується в процесі діяльності релігійних організацій, а саме: богослужіння, процесії, паломництва, символіка, одруження й похорони, призначення релігійного персоналу тощо. Доповідач також зробив аналіз типів взаємовідносин між державою й релігійними організаціями [14, с. 912-913]. Його звіт і досі вважається класичним дослідженням у сфері прав людини [8, с. 334].

У 1966 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Міжнародний

пакт про громадянські й політичні права, ст. 18 якого стала першою юридично зобов'язуючою нормою захисту релігійних свобод у міжнародному праві [7, с. 103]. Статті 2, 4, 19, 20, 26 і 27 Пакту безпосередньо стоять на захисті права на свободу віросповідання [2]. Стаття 2 гарантує забезпечення для кожної особи прав, визначених Пактом, без різниці в релігії. Стаття 4, ч. 2, забороняє робити будь-які відступи від прав ст. 18 навіть за часів надзвичайного стану в державі. Обмеження права на свободу віросповідання дозволяються лише в суворій відповідності до ст. 18, ч. 3, тобто такі, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я й моралі, як і основних прав та свобод інших осіб. Як бачимо, ст. 18 не тільки зобов'язує країни не втручатися у свободу віросповідання, а й вимагає від них створювати сприятливі умови для ефективної реалізації цього права всіма особами [8, с. 341]. Стаття 19 захищає право на свободу поглядів та їх вираження. З точки зору гарантії права на поширення релігійних ідей між статтями 18 і 19 існує нерозривний зв'язок. Стаття 20, ч. 2, зобов'язує держави законодавчо заборонити будь-які виступи на користь релігійної ненависті. Стаття 26 визнає рівність кожної особи перед законом, зобов'язує законо-

давчо заборонити дискримінацію й запровадити законодавчі гарантії від дискримінації за ознаками релігії. Стаття 27 проголошує право особам, які належать до релігійних меншин, сповідувати свою релігію й виконувати її обряди.

У 1993 р. Комітет з прав людини прийняв Загальні зауваження № 22 (48), які практично розтлумачують положення ст. 18 Міжнародного пакту [17, с. 378-382]. Держави – учасниці Пакту мають застосовувати їх у процесі підготовки звітів про стан його виконання, а самі зауваження розглядаються Комітетом як такі, що мають форму юридичного зобов'язання [17, с. 14]. У Загальних зауваженнях Комітет визначив право на свободу віросповідання як «глибоке й об'ємне», звернувши увагу держав на його фундаментальний характер, на поліг на широкому розумінні термінів «релігія» й «переконання», запропонувавши об'ємний перелік сповідання релігії, навіс коментар до права змінювати релігію, на питання обмеження і примусу в справах релігії, релігійної освіти, батьківських прав, дискримінації тощо.

У 1981 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Декларацію про ліквідацію всіх форм нетерпимості й дискримінації на підставах релігії або переконань [17, с. 368-372]. Її Преамбула зазна-

чає, що релігія й переконання є одним з основних елементів розуміння життя кожною особою, а держави мають забезпечити повну гарантію їх свободи. Вісім статей Декларації визначають основні права людини в царині релігії й переконань, а також обов'язки держави по захисту цих прав. Цей міжнародний документ має більш узагальнений характер, ніж 16 правил, запропонованих А. Крішнасвами, та Проект принципів підкомісії, з огляду на те, що на час її прийняття міжнародні пакти з прав людини вже мали юридично зобов'язуючу силу [8, с. 344].

Статті цієї Декларації дуже близькі за змістом до статей 2, 18 і 26 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права. Її ст. 1 майже дослівно цитує норми ст. 18 Пакту. Проте існують 2 відмінності: По-перше, вона передбачає право мати релігію, але нічого не говорить про право брати її за власним вибором. Це є відбиттям суперечок між державами з різними ідеологіями, що мали місце в юридичному формулюванні всіх норм, що стосуються релігії, починаючи із Загальної декларації (1948 р.) [11, с. 187-188, 197-198, 230, 237-238]. Статтю 1 Декларації (1981 р.) потрібно сприймати поруч з її ст. 8, яка не дозволяє жодних обмежень чи відступів від жодного права, передбаченого Загальною

декларацією й Пактом, а тому різниця має суто політичний характер [16, с. 495]. По-друге, право батьків виховувати дітей відповідно до своєї релігії, передбачене ст. 18, ч. 4, Пакту, в Декларації закріплено як окрема норма ст. 5 та розвинено в її 5-ти частинах.

Норми статей 1 і 6 Декларації (1981 р.) затверджують стандарти права на свободу думки, совісті й релігії, перелік яких не є вичерпним, про що свідчить зміст ст. 6: «Право на свободу думки... включає, зокрема, наступні свободи» (курсив автора. — В.С.). Стаття 6 з наведеним в ній переліком прав, вважається новелою і не має аналогу в міжнародних правових інструментах з прав людини, прийнятих до цього [10, с. 626]. У ній віддається перевага інституційним елементам релігійної свободи за рахунок індивідуальних прав, що робить Декларацію дещо незбалансованою [10, с. 626]. Проте ці права як за змістом самої ст. 6, так і згідно зі ст. 2 Загальних зауважень, мають тлумачитися якнайширше. За загальним підходом, усі попередні міжнародні інструменти ООН були зорієнтовані виключно на індивідуальні права й не брали до уваги потреби релігійних спільнот та об'єднань, тобто колективний вимір права на свободу віросповідання [13, с. 120]. К. Дарем зробив щодо цього важливе спосте-

реження: терміну «кожна особа» сьогодні вже надають розширеного трактування з урахуванням прав релігійних асоціацій, бо релігійну свободу можна ефективніше захистити шляхом визнання права релігійних спільнот на відповідну автономію. Він наголосив, що надати право вірити й не забезпечити при цьому захисту колективних зв'язків і структур – значить насміятися над суттю релігійної свободи [9, с. 30].

Статті 2, 4 і 7 Декларації вичерпно забороняють дискримінацію й радять державам законодавчо захистити всіх осіб, які потерпають від неї навіть з боку інших громадян. Це було сміливою спробою вимагати від урядів поставити поза законом дискримінацію з боку не тільки держави, а й індивідів. Такого підходу не містять навіть конвенції ООН з расової й гендерної дискримінації [8, с. 344]. Зміст ст. 4, ч. 2, дозволяє припустити різницю між поняттями «дискримінація» і «нетерпимість». Стаття закликає держави прийняти належні і скасувати невідповідні закони з метою заборони дискримінації, але лише вживати необхідні заходи для боротьби з нетерпимістю [17, с. 370]. Однак тлумачення зазначених термінів, наведене в ст. 2, ч. 2, дозволяє припустити можливість їх вживання і як синонімів [16, с. 504, 505].

Як бачимо, розглядувана

Декларація (1981 р.) містить 2 окремі категорії норм: (а) норми щодо релігійних свобод і (б) норми, які забороняють релігійну дискримінацію. Це зумовлено тим, що головним завданням цього документа було не гарантувати релігійні права як такі, а насамперед ліквідувати нетерпимість і дискримінацію [11, с. 230]. У сучасній доктрині міжнародного права підхід щодо поділу релігійних прав на зазначені 2 групи вважають гідним схвалення способом класифікації релігійних прав людини, бо така класифікація надійно вирізняє найголовніші інтереси віруючих – можливість стверджувати, виражати й виявляти свої переконання й не зазнавати при цьому несправедливої дискримінації або упередження на підставі своїх релігійних переконань [15, с. 47].

Попри різне ставлення з боку дослідників до юридичної сили Декларації (1981 р.), вона й на сьогодні залишається найбільшим досягненням ООН в царині захисту свободи віросповідання й найвагомішим міжнародним документом, що стосується релігійних прав і забороняє нетерпимість на ґрунті релігії або переконань. Перелік прав, що міститься в ній, вважається міжнародним мінімальним стандартом у сфері релігійних прав людини [14, с. 918]. Він суттєво розширив обсяг спеціальних ста-

тей Міжнародного пакту (1966 р.) [14, с. 921], і, враховуючи посилення на Загальну декларацію прав людини й Пакту про громадянські й політичні права в її ст. 8, можемо стверджувати, що всі авторитетні тлумачення цих 2-х важливих міжнародно-правових документів правомірно можуть застосовуватися й до Декларації (1981 р.) [13, с. 123; 14, с. 917]

Стаття 18 Загальної декларації прав людини (1948 р.), ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права (1966 р.) і Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості й дискримінації на підставах релігії або переконань (1981 р.) – головний інструментарій захисту права людини на свободу совісті й віросповідання в рамках ООН. Вони є логічним поступовим розвитком стандартів і механізмів

гарантії цього права в універсальному міжнародному праві. Усі інші документи ООН, що передбачають право на свободу совісті й віросповідання, гарантують його відповідно до названих нами [6]. Процес розвитку стандартів і механізмів захисту релігійних прав, що розпочався з прийняттям Загальної декларації прав людини, в міжнародному праві ще триває. У науці міжнародного права Заходу точаться активні дискусії стосовно необхідності прийняття спеціальної конвенції в рамках ООН щодо порушеного питання. Проте на практиці робити це ще буде завчасно. Досягти ефективних гарантій права на свободу совісті й віросповідання можна шляхом посилення ролі і впливу існуючих міжнародно-правових угод і механізмів із захисту прав людини.

Список літератури: 1. Загальна декларація прав людини, 1948 р. [Електронний ресурс] // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015. 2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, 1966 р. [Електронний ресурс] // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043. 3. Права человека и религия: Хрестоматия. – М.: Библийско-богосл. ин-т Св. Апостола Андрея, 2001. – 496 с. 4. Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти / Львів. богосл. акад.; Ін-т релігії та суспільства / Пер. з англ. і упоряд. М. Маринович. У 2-х т. – Т. 1. – Л.: Свічадо, 2000. – 426 с. 5. Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти / Львів. богосл. акад.; Ін-т релігії та суспільства / Пер. з англ. і упоряд. М. Маринович. У 2-х т. – Т. 2. – Л.: Монастир монахів Студитського уставу. Видавничий відділ, 2000. – 376 с. 6. Сорокун В.М. Загальноправові стандарти права на свободу віросповідання в міжнародному праві // Актуальні проблеми державного управління: 36. наук. пр. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. – № 1 (33). – С. 129-137. 7. Conde V. Protection of religious freedoms under international humanitarian law and international human rights law in times of armed conflict / U.C. Davis Journal of International Law & Policy, 1999 (Winter). – Vol. 5. – № 1. – P. 95-110. 8. Dickson B. The United Nations and freedom of religion // The International and Comparative Law Quarterly. – Oxford University Press, 1995 (Apr.). – Vol. 44. – № 2. – P. 327-357. 9. Durham C.W. Perspectives on religious liberty: a comparative framework // Religious human rights in global perspectives: legal perspectives / ed. van der Vyver J., Witte J. – The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996. – P. 1-44. 10. Evans C. Time for a treaty? The legal sufficiency of the Declaration on the elimination of all forms of intolerance and discrimination // Brigham Young University Law

Review, 2007 (Spring). – Vol. 2007, № 2. – P. 617-638. 11. *Evans M.D.* Religious liberty and international law in Europe. – Cambridge University Press, 1997. – 394 p. 12. *Krishnaswami A.* Study of discrimination in the matter of religious rights and practices. – U.N. Doc. E/CN.4/Sub.2/200/Rev.1, U.N. Sales No. 60. XIV.2. 13. *Lerner N.* Religious human rights under the United Nations // Religious human rights in global perspectives: legal perspectives / ed. van der Vyver J., Witte J. – The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996. – P.79-134. 14. *Lerner N.* The nature and minimum standards of freedom of religion or belief // Brigham Young University Law Review, 2000 (Summer). – Vol. 2000. – № 3. – P. 905-932. 15. *Little D.* Studying "Religious human rights": Methodological foundations // Religious human rights in global perspectives: legal perspectives / ed. van der Vyver J., Witte J. – The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996. – P.45-78. 16. *Sullivan D.J.* Advancing the freedom of religion or belief through the UN Declaration on elimination of religious intolerance and discrimination // American Journal of International Law, 1988 (Jul.). – Vol. 82. – № 3. – P.487-520. 17. *Taylor P.* Freedom of religion: UN and European human rights law and practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 405 p.

Надійшла до редакції 11.09.2008 р.